

PÁL JÓZSEF

Leopardi hatása Michelstaedter költészetére

A goriziai zsidó családból származó, huszonhárom éves korában öngyilkosságot elkövető Carlo Michelstaedter (1887–1910) az Osztrák–Magyar Monarchia olasz nyelvű irodalmának, nyelv- és filozófiatörténetének nálunk alig ismert alakja. Teljes magyarországi „fortunája” fő művének, *A meggyőződés és a retorika* 2013-as (Medicina) kiadásában és néhány hazai és olasz (Claudio Magris, Giorgio Pressburger, Giuseppe Antonio Camerino, Marco Carmello, az utóbbi kettő éppen lapunk 2019/1. számában) szerző főleg filozófiai megközelítésű tanulmányában merül ki. Pedig a fiatalember jelentős költői életművet is hagyott maga után. A versek a firenzei egyetemi évek (itt készült a fő műnek számító szakdolgozat) idején és az utolsó nyári szünidő alatt Goriziában és az Isztria-félszigeten születtek. Ez alatt az öt-hat év alatt a rendszeres filozófiai stúdiumokon túlmenően, váltakozó intenzitással írt versein az olasz költők közül Petrarca és még inkább Leopardi hatása mutatható ki. A fő mű bevezetője szerint mindketten a *persuasione* oldalán vannak.¹ Annak bemutatására, hogy mit jelent a szókratészi–platóni–krisztusi–beethoveni *persuasione*, *persuaso* (a lét lényegéről *meggyőződött* vagy *megbékélt* személy), Claudio Magris erről szóló könyvéből idézünk: „A megbékélt² ember, mondja Carlo, jelen időben birtokolja a saját életét és a saját személyét, képes rá, hogy teljességgel átélje minden pillanatát, és ne áldozza fel olyasvalamiért, ami még csak eljövendő, vagy ami remény szerint mihamarabb eljön, az egész életét téve tönkre így, ebben az élet múlását örökösen sürgető várakozásban... »Az akarás, a vágy emészti fel a létezést... Ne menj a jövőbe... jövőbe menni = halál«” (MAGRIS 1993, 78).

A *ma* és a *holnap* találkozásának vannak kitüntetett, a megszokottnál intenzívebb pillanatai. Leopardinál ilyen a szombat-vasárnap összeérése, a közönséges-

¹ A *Rettorica* 3. fejezete elé gúnyos éllel Leopardi-idézetet helyez. *Palinodia* 203–204: „sok, mind szomorú és nyomorult emberből elégedett és boldog népet csinálnak”

² Barna Imre a *persuasót megbékéltnek* fordítja.

ből az ünnepi napba való átfordulás, majd visszatérés. A lírai életművet összefoglaló *Cantá*-ban a jövő várását jelentő szombat úgy jelenik meg, mint „il più gradito giorno, / pien di speme e di gioia” (*Il sabato del villaggio*, „leginkább vágyott nap, tele reménnyel és örömmel”). Az Úr napja heti vagy a vallási ünnepek évenkénti visszatérése, az erre való készülődés Leopardi magányos lányalakjai számára az élet teljességének, a társaságnak, a szerelemnek az ígértét is hordozzák (*A Silvia*, vagy a *Le ricordanze* Nerinája). De ez a nap elmúlik, rá pszichológiai szükség-szerűséggel következik a csalódás, a pesszimizmus, „or da trastulli prendi riposo... giorni orrendi... giorno volgar” (*La sera del dì di festa*, „a vidám játék után pihenj el... szörnyű, közönséges napok”). A vágyott cél elérése, az ünnep sohasem hozhatja a beteljesülést vagy a megbékélést. A közönséges és az ünnepnapok közötti feszültség mögött mélyebb ellentét feszül: a valóság és a képzeletben megalkotott kép ellentéte. Az ünnepnap estéjéről szóló vers sorai (*io questo ciel che sì benigno / appare in vista, a salutar m'affaccio*, „én ezt az eget, amely látványra olyan jóságosnak tűnik, üdvözlöm”) a kétféle, egymással végső soron ellentétes eredményre jutó látás (szenzitív, imaginatív) pontos megfogalmazása.

Michelstaedter 1909. december 23-án (antivigilia!) írt *Nostalgia* című versében számos Leopardira visszavezethető gondolat található, mint például a költő viszonya a jövőhöz, a reményhez, a várakozáshoz, a fiatalsághoz, a végtelenhez, saját szerencsétlen állapotához. A lelki-szellemi kapcsolat kifejezésbeli hasonlóságokat, reminiszcenciákat is eredményezett: az „affanno” (piacer figlio d'affanno, *La quiete dopo la tempesta*, v. 32,); „natura”, „il cor vive, e vuole...” (stanco mio cor, perì l'inganno estremo, *A se stesso*, Solo il mio cor piaceami, e col mio core / in un perenne ragionar sepolto, *Il primo amore*); „passano l'ore lente” (se stessa oblia, né delle putri e lente / ore il danno misura, *A un vincitore nel pallone*, vv. 62–63); „fugge giovinezza”, „speranza antica” (mie speranze antiche, *Le ricordanze*, v. 88).

Ahi, quanto pur m'illuse la mortal
mia vista che di fuor ci finge certo
quanto ci manca sol perché ci manca –
„vuoto il presente, vuoto nel futuro
senza confini ogni presente, placa
il voler tuo affannoso!
non chieder più che non possa natura!”
Ma il cor vive, e vuole, e chiede e aspetta
pur senza speme, aspetta e giorno ed ora
e giorno ed ora né sa che s'aspetta
e inesorabilmente
passano l'ore lente.

Così è fuggita e fugge giovinezza
 ed i miei sogni e la speranza antica
 nel mio cupo aspettar ancor ritrovo
 insoddisfatti.³

A filológiai párhuzamosságokon túlmenően van még egy fontos közös törekvés: a költészet és a filozófia egy platformra hozása, vagy még inkább, ahogyan Reggiodédapa mondta, testvéresülése vagy testvéresítése. Leopardi legfontosabb gondolati művei, a 4526 füzetbe írt *Zibaldone* (1817–1832), illetve a platóni–lukianósi modorban írt 24 „agresszív” dialógus és prózai elmélkedés, az *Operette morali* (1824–1832) más módon inspirálta Michelstaedtert. Az utóbbi több kiadásban volt ismert a 19. században, az előbbi kézírata (amelynek egy kis részét a firenzei Biblioteca Nazionaleban őrizték) csak 1898–1900 között jelent nyomtatásban a firenzei Le Monnier kiadónál, hét kötetben (*Pensieri di varia filosofia e di bella letteratura*), a szerkesztőbizottság elnöke Giosuè Carducci volt. A költészet és a filozófia kétféle, konvergáló szellemi törekvés, együttesük által ismerhetjük meg leginkább az ember világban való helyzetét, létének értelmét. „Éppen annyira csodálatos, mint amennyire igaz, hogy a költészet, amely a saját természete és tulajdonsága okán a szépséget keresi, és a filozófia, amely lényegében az igazat (*vero*) kutatja, vagyis a szépséggel legellentétebb dolgot; egymáshoz legközelebb álló képességek, olyannyira, hogy egy igazi költő kiváltképp alkalmas arra, hogy nagy filozófus legyen, és egy igazi filozófus nagy költő, sőt sem az egyik, sem a másik nem lehet a saját műfajában sem tökéletes, sem nagy, ha nem vesz részt legalábbis közepesenél jobban a másik műfajában... egyenlő mértékben szinte az emberi szellem csúcspontjai, az emberi szellemre alkalmazható legnemesebb és legnehezebb képességek.”⁴ Az ellentétesnek tűnő dolgok valójában egymást egészítik ki. Amit a dédapa a kétféle spekulatív magatartásforma egyesüléséről (hegeli terminológiával: szintéziséről) gondolt az 1820-as években, ugyanabban az időben (Hegel szintén ekkor tartotta történetfilozófiai előadásait Berlinben) és térben viszonylag közel Recanatihoz, az megfelel, még tágabban, a filozófia és költészet leopardi–michelstaedteri viszonyának. Ez a viszony komplementer vagy alternatív binaritás, nem pedig antagonizmus vagy oppozíció. Hasonló ahhoz a viszonyrendszerhez, ami a Biblia legelején olvasható. A sötétség-világosság,

³„Mennyire megtévesztett halandó látásom, amely kívülről bizonyosnak színleli mindazt, ami nekünk hiányzik, csak azért, mert vágunk rá – »üres a jelen és üres minden jelen a határok nélküli jövőben, nyugtassa meg gyötrő vágyadat!« Ne kérj többet, mint amennyit a természet adni tud. De a szív él, és akar és kér és reménytelenül is vár, vár napokon órákon, napokon órákon át, azt se tudja, hogy vár, és feltartóztathatatlanul haladnak a lassú órák. Így múlt el és múlik el a fiatalság, álmaim, és a régi remény gyászos várakozásomban még megtalálom meg nem valósult álmaimat.”

⁴3383. számú lap, 1823. szept. 8. Leopardi 1997 II., 663.

férfi-nő, aktív-passzív kettősség visszavezethető a primordiális egységre, mint a (goriziai filozófus fontos) buddhizmus *jin-jang*jára, az antik sémi, szanszkrit és ógörög nyelvtani kettős számára. Michelstaedter szintetizáló szellemi magatartásformára való törekvését fogalmazta meg az imént idézett, zsidó vallás racionalizmusáról és a kabbalista misztikáról (mindkettőt génjeiben hordozta) szóló 1907-es levelében. Az ellentétes kettősség nem az egymástól különböző, de egyaránt érvényes szellemi magatartásformák között feszül (különben is történelmi szinten kezdeti egységből, a személyén pedig azonosságból származik), hanem hierarchikus, az igazsághoz „felfelé” vezető út fokozatai, a *persuasione* és a *rettorica*, a lényegi és a felszíni(es) között.

A személy azonosságából, megérlelt gondolataiból, érzésvilágából következő konvergencia nem jelenti ugyanannak a dolognak más eszközökkel történő ismétlését. A filozófiai és művelődéstörténeti ismeretek új, egyéni és észszerű rendszerbe építő gondolati művek írásával párhuzamosan Michelstaedter olyan költészetet hozott létre, amelyben az elméletek más szavakkal átfogalmazott egyszerű közlésének alig vagy egyáltalán nem jutott hely. A versekben személyiségének (amott elhanyagolt) emotív oldala, mint pl. Nadia, Iolanda és végül Argia/Senia iránt érzett szerelme, nővérel (Paulával) való viszonya tárulkozik fel, illetve rendkívüli gazdagságában és intenzitásában megjelenik természet, főleg úgy, mint a metaforikus (ön)kifejezés lehetőségének végtelen tárháza. Férfi és nő, *Raison* és *passion*, külső és belső, filozófus és költő. A spekulatív rendszer, a mélyen megértett igazság pontos *leírására* való törekvés ugyanarra a célra tart, mint a költői *megjelenítés*, az intuíció szavakkal történő életre keltése. A szisztematikus érvelést a bemutatott érzés intenzitása, egyedisége egészíti ki. Esetenként az utóbbi, a tehetségtől, a (kanti) spontaneitás képességétől függően mélyebb, őszintébb és autentikusabb is lehet.

Bizonyos témák, amelyek Michelstaedter filozófiai műveinek egyébként is a perifériáján szerepeltek, mint például a zsidó tematika vagy egyáltalán a szociális-vallási kérdések, verseiben majdnem teljesen eltűnnek. Mások viszont gyakran és rendkívül szuggesztív költői képekben főszereplőkké válnak. A természet, a lélek finom mozgásai, a szerelem jelenetei egészítik ki az amott hiányzó vagy alig érintett viszonyulásokat, kapcsolatokat és érzelmeket.

Az *Alba. Il canto del gallo* (1905) himnusz az élethez, a nap első sugarai által megvilágított ég és mező iránti lelkesedés leírása, hajnali életünnap. A vers indítása, filológiai szempontból nagyon hasonló Leopardi *Cantico del gallo silvestre* című novellájához, a végkifejlet és következtetések azonban ellentétesek. Az *Operette morali* e része első mondatai szerint ez a különleges vadkakas egy héber-káldeus vegyes nyelven írt rabbinikus-talmudista írásban (címe olaszra fordítva: *Cantico mattutino del gallo silvestre*) szerepelt: ott az olvasható, hogy a földön áll, de olyan hatalmas, hogy csőrével és tarajával eléri az eget. Ő „ébreszti fel” a halandókat, vele a hamisság után visszatérhet az igazság a földre. (A próza és a vers a címen

kívül több kifejezésében is egyezik.⁵⁾ Leopardi írásában viszont az ég és föld között lebegő kakas a halandókat életük boldogtalanságára, teremtésüktől fogva reménytelen állapotokra figyelmezteti: „Ébredjetek, halandók. Még nem szabadultatok meg az élettől... nem halhattok meg, csak időről időre... a rá hasonlító álmom nyugalmaiban... a dolgok létének igazi és egyetlen célja a halál” (LEOPARDI 1997, I. 576⁶⁾).

Michelstaedter, az eredeti mese hangulatában, a hajnalhoz az ébredés reményteli, optimista felfogását kapcsolta. Az övé a *salve* üdvözlettel kezdődik, és a *vi-vá*val fejeződik be. Jóllehet a kakas éneke a vers alcíme, de az állat nem kukorékol benne, nem ő ébreszt, a *leírónak* tűnő pozíció így kissé megtévesztheti az olvasót. Az „énekló” közvetlenül a költő, a különböző nyelvtani alakokban gyakran szereplő *Te* pedig maga az élet és annak hatása, egymástól világosan elkülönítve. *Alanyként* a reá vonatkozó és őt meghatározó metaforák: titkos hatalom, örök, robosztus, vad folyó, az egész univerzum értelme és ereje, büszke.

Salve, o vita! potenza misteriosa
fiume selvaggio, poderoso eterno
ragione e forza a tutto l'universo
salve o superba!

Mint cselekvő: mindent mozgató pozitív *energia* forrása: az életet érzi vibrálni a hangokkal terhes csendben, a mélyben bontakozó csírákban, a madarak távoli énekében, a születő növények susogásában, a nap diadalmas felkelésében, sőt még a néma sírokban is.⁷

Az egyetemestről a tizennyolc éves fiatalember végül áttér a személyesre: a pan-energia eltölti őt is, arcát megvilágító napsugárban érzi vérében áramolni az élet erejét. Mindezt érezve, ajkairól kitör az életigenlés kiáltása.

⁵L.: non voce... se non delle acque, de vento, M.: silenzio gravido di suoni; L.: astro diurno, M.: astro che sorge trionfante, L-M: canto di uccelli, stb.

⁶„Mortali, destatevi. Non siete ancora liberi della vita... non vi è concessa la morte: solo di tanto in tanto (nel sogno, P. J.)... somiglianza di quella... non si affaticano, se non per giungere a questo solo intento della natura, che è la morte.”

⁷Te nel silenzio gravido di suoni
te nel piano profondo o palpitante
cui nuovi germi agitano il seno
te nel canto lontano degli uccelli
nel frusciar delle nascenti piante;
te nell'astro che sorge trionfante
ed in fra muti sconsolati avelli
sento vibrare.

(A versidézetek között a szöveg parafrázisa olvasható.)

E ribollir ti sento nel mio sangue
mentre il sole m'illumina la faccia
e dalle labbra mi prorompe il grido:

viva la vita!

A mű az élet (in)direkt megnevezése és dolgokban való működése szerint oszlik két fejezetre.

Crisalidi

A természet teremtő ereje, az élet iránti monoteisztikus lelkesedés mellett új dichotómia tűnik fel: élet és halál mint ugyanannak a folyamatnak látszólag ellentétes fázisai, vagy mint az örök képzete. Halál és nem halál. A zoológia szolgált modellként az átalakulás, átváltozásra, amelynek iránya a csúnyából a szépség, a földről az ég felé vezet.

A kakasétól eltérő a költői pozíció *A bábok énekében (Il canto delle crisalidi)*. Az egyes számú epizodista *gallo* után a nőnemű címszereplők főhősökké válnak. A személyes névmások (*noi, nostra*) és az idealakok (múlt: *filammo*, jelen: *ci aita, viviam*) következetes alkalmazása nem hagy kétséget afelől, kik szólalnak itt meg. Csak a *mi* létezik, illetve a két legerősebb főnév: *vita e morte*. Szavakkal való játék az élet és a halál viszonyáról, egymás általi meghatározásáról és az álom szerepéről („erősebb az élet álma, ha a halál élni segít”). Az első szó az élet (összesen 17-szer), az utolsó a halál (összesen 16-szor). A hernyóból báb állapoton keresztül lepkévé váló metamorfózis állandóan ismétlődő, egyetemes tranzitorius létforma-váltás. A hernyó az általa képzett selyemből hálót sző maga köré, begubózik. Az így képződő burok sárga színe miatt a báb olasz elnevezése (*crisalide*) a görög χρυσός (arany) szóból származik: a burokban végbemenő folyamat a földi (föld alatti) hernyó lebomlása, szétesése. Ami az egyiknek koporsó, a másikat bölcső. A hermetikusan záródó burok az alkímista fantázia szerint olyan, mint a *kémiai menyegző* végbemenetelének feltételeit biztosító kemence vagy athanor. A földön csúszó-mászó, visszataszító rovarból levegőben repdeső, égi pillangó születik.⁸

A szöveg és a fonal nők általi elvágása antik mitológiai metafora, amelyhez Michelstaedter később is visszatért. Az utolsó évben írt egyéb verseiben is hasonló módon van szó a Párkák által halálra szőtt életről: „bár élve éljen, hal hosszan tartó halált” (*diuturna morte, Marzo, Aprile*). Az élet és a halál határmezsgyéjén való

⁸Lao-ce kínai filozófus aforizmája szerint: „amit a hernyó végnek nevez, azt mindenki más úgy hívja, pillangó”.

ide-oda lépdelés a báb-lét jellemzője. A két kulcsszó a szavak számának egyharmadát teszi ki, a 97 szóból a *vita* és a *morte* együtt 33-szor szerepel. A 28 sorból négyben egyik sincsen, az előbbi helyén az *aita*, az utóbbián a *sorte* és kétszer a *forte* áll. A kereszt- és páros rímekben a *morte* főleg önmagára, kétszer a *fortéra*, egyszer a *sortéra* rímel (tartalmilag is értékelhető konsonancia), a *vitának* önmagán kívül szintén két összefüggést feltáró társa akadt: *aita* (aiuta, 'segít' költői változata⁹) és a *fnita* (halál-sors-erős versus élet-segít-véges). Minden páratlan sor quadrisillabo, azaz négy szótagból áll, minden páros hétből (settenario). A régi hagyomány szerint a négy „testi” szám (ad corpus pertinet, bennünk lévő nedvek mint életfeltétel), a hetes viszont a megszenteltségé (hetedik nap), a jubileumié, az Istenhez közeli állapoté mind a zsidók (teljesség, menorah), mind a keresztények (hét szentség) számára. A 28 a hét háromszögszáma.

Ma se vita
sarà la nostra morte
nella vita
viviam solo la morte

morte, vita,
la morte nella vita;
vita, morte,
la vita nella morte.¹⁰

Az állatok világában megfigyelt jelenség a *condition humaine* szimbóluma, a *crisalide* olyan jelentést hordoz, amely a végső dolgok egymáshoz való viszonyával, megfordítható (?) sorrendjével és összetartozásával az általános természeti és emberi determináltság lényegébe enged bepillantást. Mindazonáltal rövid, lendületesen és szabályosan ismétlődő, lüktető sorai, a nyelv játékos használata nem lehangozást vagy beletörődést hordoznak, jóllehet az üzenet tartalma tragikus lehetne. A két „szikla-főnév” közötti helyzet nem tűnik tehetetlen hanykolódásnak, mint amilyen a mitológiai Szküllá és Kharübdisz esetében, inkább ritmikus pulzálásnak, Biblia eleji teremtő kettősségnek, a létre (és pusztulásra) kelés lehetőségének. A platonikusok tanítása szerint a rút és romlandó földi testbe zárt lélek kiszabadulhat az anyagból, s visszaemelkedhet égi eredete felé. A zoológusok szerint a majdnem totális alakváltozás során a szívet és az idegrendszert alkotó sejtek

⁹ Leopardi többször használta ezt a formát, pl. *Sopra il monumento di Dante*, v. 126; *Paralipomeni* I. 30: itt rímpárja a *vita*.

¹⁰ Ha élet lesz a halálunk, az életben csak a halált éljük. Halál, élet, a halál az életben, élet, halál, az élet a halálban.

változatlanul, ugyanazok maradnak.¹¹ Néhány hónappal később, a költő alteregója, Itti (*I figli del mare*) ilyen irányba mutató kijelentést tesz: „dalla morte nuova vita vedeva salire” (a halálból új életet látott kikelni), „il coraggio della morte onde la luce sorgerà” (a halál bátorsága, amelyből feltámad a fény).

Ezek az utalások azonban nem állíthatók össze rendszerként, mintha a lélekre a test halála után újabb (igazi) élet várna. Kant ezt a kérdést a laikus értelmiség számára máig tartó érvénnyel eldöntötte, azzal, hogy az empirikus helyett a morális világ tárgyának tekintette, és racionálisan bizonyíthatatlan dogmaként állította. Michelstaedter ez utóbbiként sem fogadta el a lélek halál utáni tovább élését. E tekintetben hatalmas ismeretanyagának egyik komponensét sem aktualizálta saját sorsára. Nem követte a keleti vagy a görög (szókratészi daimónlét, platóni inkorporális idea, arisztotelészi bizonytalanság az egyén lelkének halhatatlanságáról) túlvilágkép kínálta utat, sem a zsidó (Ábrahám kebele), sem a keresztény (feltámadás, üdvözülés) vallás tanítását. Nem fogadta el a 19. század eleje olasz irodalom kínálta materialista-patrióta lehetőséget sem: Ugo Foscolónál (*Dei sepolcri*, 1807) a nemzeti hősök sírja példaként áll az utódok előtt, a halott egykori cselekedetei, szavai befolyásolják a jelent, ilyen módon a halott virtuálisan tovább él, égi adományként megmarad a „szerető érzések összetartozása”¹². Ebben is Leopardi felfogása áll a legközelebb Michelstaedterhez. A nyomorúságos fizikai állapotban élő nagy előd szakított korábbi providencialista felfogásával, s a lelki és tudati folyamatokat az anyaghoz kötötte (*materia pensante*)¹³, a léleknek nincs testen kívüli léte.

Marad az anyag, illetve a természet. (A 15. századi firenzei neoplatonikusok a kettőt élesen elválasztották: a természetben megtalálták a formáló eszméket, míg a matéria pusztá negativitás, amelyben „megfulladnak” az ideák.) Michelstaedter verseiben egyszer sem szerepel a *materia* szó, míg az „új életre feltámadott”-tól ellenségből baráttá váló természetig tucatnyiszor.

A Leopardival kapcsolatban már említett kettős látás (*amilyen a dolog és amilyennek tűnik*) mellett az 1910 tavaszán és nyarán¹⁴ született versek metaforákban, alakváltoztatásokban gyakran visszatérő témája az ellenség és vagy baráti termé-

¹¹ A lepke, görögül Ψυχή, az emberi lélek. A firenzei neoplatonikusok nyomán a burok-test fogásából kiszabaduló, újjászülető lélek eszméje és az apuleusi mese általánosan elterjedt toposzá vált. Alkalmanként még a reinkarnáció és a lélekvándorlás (keleti) tanával is kiegészítve. Ezekre, bár kínálkozott számára hagyomány támogatta lehetőség, Michelstaedter művében a részben pozitív lelkiállapoton kívül nem lehet konkrét utalást találni.

¹² *Dei sepolcri*, vv. 29–30. Michelstaedter Foscolo művének egy másik nagyon fontos, de a *Nume Patriót*tól teljesen független gondolatot idézett: „ogni uomo cerca morendo la fuggente luce” v. 121. (*Dialogo della salute*, Rico idézi.)

¹³ 4288, Firenze 1827. szeptember 18. LEOPARDI 1997 II, 893.

¹⁴ Halála előtti fél esztendőben írta a verses életmű mennyiségileg nagyobbik felét.

szet, és a saját magában lévő hajlamokhoz való ellentmondásos viszony. A versek címe többször egy-egy naptári hónap (*Marzo, Aprile, Giugno, Dicembre* még 1909-ből) megnevezése. Ha nem is kap külön költeményt, de nagyon sok utalás történik májusra, ami az adott klimatikus, természeti állapot és a kifejezését kereső szubjektum interferenciájának eléggé nyilvánvaló jele. Az átváltozom (*mi tramuto*), feloldodom (*mi dissolvo*), minden átváltozik (*tramutar del tutto*) kifejezések mutatják, hogy a költő különböző metaforákban és szimbólumokban szeretne megmutatkozni, a természeti világban keresi a számára legmegfelelőbb *significanst*. Ugyanakkor januárra, februárra, júliusra, októberre, novemberre semmilyen módon nem reagált a költői psziché.

Néhány példa a külső dolgokkal való konfliktusára:

Ché pur in me natura si nasconde
insidiosa e ignaro me sospinge
(Mert bennem is csaló természet rejtőzködik, / és tudatlanul ösztökél, *Aprile* 1910);

la natura inimica ora m'è cara
che mi darà riparo e nutrimento,
ora vado a ronzar come gl'insetti.

...

M'è straniero
l'aspetto d'ogni cosa, m'è nemica
questa natura!¹⁵

Tenger és kikötő

A természet és ember párhuzamos átváltozásával és *pluralis maiestatis* használatával bemutatott *bábok* szerzője utolsó verseiben megváltoztatta a pozícióját. A természetet megfigyelő és ismeretével önmagát kifejező, félig részt vevő *én* magatartása küzdővé válik. Individuumként (társával) hősi elhatározással akarja elérni célját, ami nem más, mint önmaga megalkotása. A tanév végeztével hazatérő, disszertációja védésére készülő egyetemi hallgató a meleg napokat Gradóban és az Isztria-félszigeten, többnyire Piranóban töltötte. Az utolsó hónapok szimbolizmusának domináns eleme a tenger és a kikötőbe érkezés. A kikötő mint cél (ismeretlen, γῶθη σαυτόν) a *meggyőződéssel* rendelkező ember számára nem lehet

¹⁵ „...most kedves nekem az ellenséges természet, / amely menedéket és táplálékot fog adni / zümmögők, mint a bogarak” (*Risveglio*, Giugno, 1910, másutt mint a fecske tér fészkébe); Idegen számomra minden dolog megjelenése / ellenségem ez a természet, *Risveglio*.

más, mint önmaga tökéletes formájának a megalkotása, miközben a valami külsőnek, lényegén kívülnek személyiségébe történő bevonása elutasítandó *retorikus* magatartásforma lenne. Az utolsó versek színtere a tenger. A negatívan jellemzett földi-határtalan *sivatagtól* való elválás nyitja meg az új végtelen felé vezető utat. Ez kétféle irányt vehet: a tenger alatti, a mélység dimenziója, ahol szerelmével úgy fogja körbe őket a víz, mint a selyem a *crisalidákat*. És a másik, a tenger felszíne, ahol a hullámzó víz, a levegő, a fény és a horizont (végtelen) találkozik. Ezen halad hajója eszközeivel valami ismeretlen felé. A „mélységi” és a „felszíni” tenger-élmény gyakran ugyanabban a versben, egymás mellett jelenik meg.

A már említett tenger fiai (*I figli del mare*, Carsia, 1910. szeptember 2., utólag adott cím) és *A Senia* (szintén későbbi címadás) néhány része (1910. szeptember 9–19.?) inkább a tenger alatti lét megjelenítése. Az előbbi mű narratív, epikus elemekből épül fel: két fiatal szerelmi története, a költő alteregója az Itti nevet kapta, ami etimológiailag a görög *hal* (utalás Krisztusra¹⁶) szóból ered. Nő-társa, Senia (Argia¹⁷ Cassini), akivel a „végtelen tenger békéjéről álmodott”¹⁸ pedig az *idegen*.

Az *eleve bent-lakó* aggodalma szólal meg a mélyben, sötétben maradás veszélye miatt, s hogy képtelen lesz fenti életre kelni, s a mélységbe magával fogja húzni a szerelmét is, aki vele közös sorsra kényszerül. Itti és társa egyedül maradtak. A platonikus hagyomány e szituációra vonatkozó egyik legismertebb történetére, a szókratészi-plutarkhoszi „bójára”, amely szerint a fent lévő *daimonok* zsinóron mozgatva figyelmeztetik a víz mélyén élő emberek lelkét égi eredetükből következő kötelességeikre (PLUTARKHOSZ 1985), semmilyen utalás nem történik. A providencia nem valóságos remény, az égiek nem viselik lelkükön a „lent lévők” gondját.

¹⁶ *A meggyőződés...* retorikáról szóló részének elején írta: „Nincs kész terv, nincs bejáratott út, nincs tökéletes módszer vagy befejezett munka, amely által eljuthatnál az életre, nincsenek szavak, amelyek megadhatnák neked az életet, mert az élet épp abban áll, hogy mindent magától terem meg, hogy nem alkalmazkodik egyetlen úthoz sem: a nyelv nincsen, hanem neked kell megteremtened, meg kell teremtened a módszert, meg kell teremtened minden dolgot, hogy a tiéd legyen az életed. – Az első keresztények, akik a hal jelét rajzolták, úgy hitték, hogy meg vannak mentve; ha több hal jelét rajzolták volna, valóban meg lettek volna mentve, mert abban felismerték volna, hogy Krisztus önmagát mentette meg, hiszen halandó életéből meg tudta teremteni az istent: az individuumot.” Michelstaedter érvelése szerint az iktüsz mozaikszóként egyes számban: Jézus Krisztus Isten Fia Megváltó, többes számban (több hal a képen) viszont önmaga megváltója értelmet kap. Senki sem várhatja mástól a megváltást, még Krisztustól sem. MICHELSTAEDTER 2013, 110.

¹⁷ Az *Argia* görög szó, békét jelent. A *persuasionéről* szóló első nagy fejezetet befejező, *A fájdalom: öröm* című bekezdést a következő idézettel zárta: *a cselekvésen át a béke felé*, s pontosan ezeket a két-értelmű szavakat írta Schopenhauer portréja alá is.

¹⁸ MAGRIS 1999, 20–25. A békét nem a kikötő jelenti számára, hanem a „nyílt tenger háborgása, annak a hazája, aki elfogadja a pillanatot, az örökkévalóságot, amelyben minden van és semmi sem ismer alkonyatot”. 24.

Lefelé húzó vágy, a ráhagyatkozás, az ernyedtség, a nirvánára emlékeztető élmény és lelkiállapot kíséri a mélybe merülést, amelyet szokatlanul közvetlen Leopardi-reminiscenciával vagy inkább idézettel ír le: „mi parve dolce cosa naufragare / nel seno ondosso che col ciel confina, / né temuta ho la morte...¹⁹

Az anyagi világból, a sötétségből, a halálból, a mélységből való felemelkedés másik platóni lehetősége szintén idézetlen marad, bár elemei fellelhetők a versben: „ideleln a tengerből felbukkant halak láthatják, ami ideleln történik, úgy láthatná ott is valaki, föltéve, hogy a természete kiállaná ezt a látványt, hogy ott van az igazi ég, az igazi világosság és az igazi föld” (*Phaidon* 109, PLATÓN 1943, II. 83²⁰). A retorikáról szóló rész kezdetén Michelstaedter félig fogalmi, félig metaforikus eszközökkel megfogalmazta eszme megvalósításának lehetetlenségét. Szókratész athéni filozófus elhatározta, hogy egy olyan léghajót szerkeszt, amely lehetővé teszi a gravitációtól való függetlenné válást és a teljes szabadságot még az emberi élet során. Platón és tanítványai hiába értek közel a Nap egéhez. A *mekanism*²¹ kísérlete balul ütött ki, kénytelenek voltak visszaereszkedni a földre, ahol Arisztotelész gúnyos mosolya fogadta őket.

„Itti és Senia felébredtek.” A mélység csendjéből, a vízből (ami iránt megmaradt az izzó nosztalgiájuk) való kiemelkedés nem az igazi létet tárja fel számukra, hanem annak pontosan az ellentétét: közönséges házakat látnak, banális tanácsokat kapnak, mindenütt szürkeség, semmitmondó szavak, amelytől az itteni élet ideje alatt csak a halál képes megszabadítani. A „tenger hercegei” (principi del mare) megtanultak gyalogolni a fősvény nap (*sole avaro*²²) alatt, a földi szükségletek szorításában. A megbékélttség állapotának eléréseért való küzdelemben a költő a következőket tanácsolja (önmagának): ne kérjél többé semmit. Tudd élvezni saját magad fájdalmát, ne szokj ahhoz, hogy menekülj a halál elől. Nem reménytelenség kell, hanem lemondás az élet hiábavaló dolgairól, tedd magad sivataggá, a sivatagban nyugalom van.

L'angoscia di non giungere alla vita
e di perire dell'oscura morte
te trascinando nell'abisso, Senia,
mi prende forte sì che dubitoso

¹⁹ ...édes dolognak tűnik hajótörést szenvedni / az éggel határos hullámos kebelben, / nem féltém a haláltól. Leopardi *L'infinito* című idilljének utolsó sora: „e il naufragar m'è dolce in questo mare”.

²⁰ A *Phaidon* Gyomlay Gyula fordítása.

²¹ Léggömb, amelyen Platón és tanítványai egy időre testi súlyukkal a légkör határáig emelkedtek. *A meggyőződés és a retorika* II. 1 (Egy történelmi példa). MICHELSTAEDTER 2013, 117.

²² Az egymás után kétszer idézett jelzős szerkezet, kiegészítve a „tristé-”vel és a „pallidó-”val), azt sugallja, a napnak van valamije, amit nem ad.

mi son fatto di me, che non sopporto
 le mie stesse parole, e di me stesso
 invincibile nausea m'opprime.²³

De a megbékélt állapot eléréséhez szükséges önbizalom meglétében maga is kételkedik. Saját szavai válnak elviselhetetlenné.²⁴ A kérdéssel legújabbán Giuseppe Antonio Camerino foglalkozott. A mindennél fontosabb Schopenhauer-hatáson túl a bécsi és a berlini nyelvészek (E. Mach, G. Frege, R. Musil és főleg F. Mauthner) befolyásolták a fiatal egyetemi hallgató nyelvszemléletét. „Az értekezésnek *A meggyőződésről* szóló első részében Michelstaedter németül idézi a következő verssorokat: »*Beredt* wird einer nicht / durch fremder Reden Macht, / ist nicht sein eigen Geist / zur *Redlichkeit* gebracht« (Az ember nem válhat ékesszólóvá / más szavainak ereje által, / ha a saját szelleme nem / hajlik a becsületességre). ... *Fremde Rede*: fontos és egyáltalán nem véletlen fogalmi utalás, lényegét tekintve közel áll a *Hirngespinsten* (képzeltetés, kimérák), a *leere Hülsenz* (üres burok, héj) vagy a *Scheinbegriffe* (illuzórikus és látszólagos fogalmak) metaforikus meghatározásához, amellyel Schopenhauer... egyértelműen vádolja és kárhoztatja az elvont fogalmakat, amelyeket Michelstaedter, mint láttuk, »üres szavak falatjának« nevez, s amelyeket a bécsi Hugo von Hofmannsthal jól ismert *Brief des Lord Chandos* (*Lord Chandos levele*) című, első alkalommal a berlini *Der Tag*-ban 1902 októberében megjelent írásában *modrige Pilze*hez (*penészes gombák*) hasonlított. A goriziai filozófus tanulmányának... *Második részében* visszatér az általunk idézett német nyelvű négy sorosban megfogalmazott figyelmeztetéshez, azzal a megjegyzéssel, hogy »az emberek beszélni fognak, de οὐδὲν λέξουσιν« (semmit sem fognak mondani).»²⁵

²³ /A Senia, V/, Gorizia, 1910. szeptember 19. A félelem, hogy nem jutok el az életig, / s elveszek a sötét halálban / magammal rántva téged a mélységbe, Senia, / oly erősen megragadtam, / hogy kételkedni kezdtem önmagamban, képtelen leszek elviselni / saját szavaimat, és letaglóz a magam iránt érzett legyőzhetetlen undor.

²⁴ A nyelv kérdéseivel egy korábbi tanulmányunkban részletesebben foglalkoztunk, PÁL 2015.

²⁵ CAMERINO 2019, 24–25. Az idézet HOFMANNSTHAL 1974, 40. „az elvont szavak, amikre a nyelv szinte magától rájár, hogy bármiféle ítéletet ki tudjon fejezni, az én számban szétestek, akár a szikkadt gombák” (magyarul Lányi Viktor fordítása).

A *sole avaro* helyett az igazi nap, az *ő napja*, az *ő* tengere. Ez a tenger ég és föld között lebegő tornác, amely vidámabb fényben csillog, s amelynek mélyéről más hang hallatszik.²⁶ A tenger gyakran a fény szinonimája.²⁷ Az ide való eljutás iránti vágy és erőlködés ugyanúgy hiábavaló, mint Platón vállalkozása volt az égbe emelkedéssel. Egyik út sem vezet a célhoz. Nővééréhez Piranóban írt versében ([*Alla sorella Paula*], 1910. augusztus) Carlo arról panaszkodott, hogy hiábavaló minden törekvése, hogy a *másik tengerre* kijusson. Feleslegesen állítja be megfelelő irányba a kormánylapátot és a vitorlákat, hajójának haladási irányát a szél és a soha nem csillapodó hullámozás határozza meg, nem az *ő* irányító szándéka.

E se fra il vento e il mare la mia mano
regge il timone e dirizza la vela,
non è più la mia mano che la mano
di quel vento e quell'onda che non posa...

....

Al mio sole, al mio mar per queste strade
della terra o del mar mi volgo invano,
vana è la pena e vana la speranza,
tutta è la vita arida e deserta,
finché in un punto si raccolga in porto,
di sé stessa in un punto faccia fiamma²⁸.

A vers utolsónak idézett két sora, a maga ambiguitásában (*fiamma*: messzire lát-szani, beteljesülés?, pusztulás?), nagy jelentőséggel bír az egész életmű szempont-

²⁶ *I figli del mare*. Carsia, szeptember 2.

E la vasta voce del mare / al loro cuore soffocato / lontane suscitava ignote voci, / altra patria altra casa un altro altare/ un'altra pace nel lontano mare.

(A tenger tág szava / fojtott szívükben / ismeretlen távoli hangokat élesztett fel, / más hazát, más házat, más oltárt/ más békét a távoli tengerben.)

²⁷ Amico – mi circonda il vasto mare / con mille luci – io guardo all'orizzonte / dove il cielo ed il mare / lor vita fondono infinitamente. – (Pirano, agosto 1908) (Barátom, a tág tenger / ezer fény-nyel vesz körül – a horizontot nézem / ahol az ég és a tenger a végtelenben / összeolvastja életét).

Lasciami andare, Paula, nella notte / a crearmi la luce da me stesso, / lasciami andar oltre il deserto, al mare / perch'io ti porti il dono luminoso. 2 agosto 1910. (Engedd, hogy induljak, Paula, / az éjszakában, / hogy fényt teremtek saját magamból, / hagyd, hogy túljussak a sivatagon, a tengerhez, / s fényes ajándékot hozhassak neked.)

²⁸ Ezeken a földi vagy tengeri utakon / hiába fordulok az én napom és az én tengerem felé, / hiábavaló a szenvedés és hiábavaló a remény, / terméketlen és sivár az egész élet, / addig, amíg kikötőbe nem ér, / hogy önmagát lánggra lobbantsa.

jából. Michelstaedter a „tüzet gyújtani magából” képet számos más helyen is idézte.²⁹ A láng elhamvadására már nem sokáig kellett várnia.³⁰

A távoli perspektívából az ég, a tenger és a szárazföld találkozásának helyén épült kikötő világítótornya révén sötétben is látható, a hajós ide akar megérkezni. Az életet tengeri utazáshoz hasonlító irodalom számára a kikötő az emberi ambíciók célba érkezésének több ezer éves toposza. A megérkezés az emberi ambíciók végét, a halált is jelentheti. A metafora vagy szimbólum segítségével a tudat olyan rejtekét, a lélek olyan megérzését lehet kommunikálni, „külsővé tenni”, amelyhez a spekuláció fogalmi eszközrendszerével, elvont meghatározásaival nem tud közel férkőzni, sőt a „másként mondás” (Dante) révén a tudattalan titkai is feltárulkozhatnak. Az utolsó hónapok verseit ennek feltételezésével is lehet olvasni.

A *porto* ('kikötő') főnév áprilistól kezdve, de főleg augusztus-szeptemberben különösen gazdag jelentéstartalmat hordozott. A szemantikai tér kiterjedt a „biztos és jóságos” helyre, a máglyára, a „tenger őrzöngésére”, s végül az ambivalens jelentésű Argia-metaforára. Kilenc előfordulása közül az első kettő nem kapcsolódott az Argia/Senia inspirációhoz: *Aprilében* a kikötő hagyományos költői jelentésben szerepel: az utazás végén a reá váró biztos és változatlan halál mint jóságos és biztos kikötő (*morte benevolo porto sicuro*) tűnik fel. Három és fél hónap múlva, a kikötő ismét a költőre vonatkoztatva, de sokkal szuggesztívabb és drámaibb módon tért vissza az önmagából gyűjtotta máglya látványában. A további hét említés egyre közvetlenebbül kapcsolódik a lányhoz. Az *I figli del mare*-ben Senia számára ad definíciót: a hely szerinte nem a szárazföld része (*il porto non è la terra*), hanem a tenger dühe, az erősebb tömeg dühe, a halál nevetése (*il porto è la furia del mare*, a strófát kétszer idézi). A Seniának szóló vers II. részben a jövő idilli reménysége, hogy egyesülve, szabadon ragyoghatnak éjjel a béke kikötőjében (*perché possiamo*

²⁹ MICHELSTAEDTER, *A meggyőződés...*, i. m., 95. (A meggyőződéssel rendelkező ember) „Minden pillanata egy évszázad a többiek életében –, amíg *tüzet nem gyújt magából* és el nem jut oda, hogy létezése az utolsó jelen pillanatból áll. Ebben meggyőződéses lesz – és a meggyőződésben elnyeri a békét. –, János evangéliumának (5,35) francia fordításában Michelstaedter aláhúzta a Jézusról következőképpen szóló részt: „égő és világító lámpa (fáklya, *flambeau allumé et brillant*), de csak ideig-óráig akartatok fényében gyönyörködni.” 215–216 (jegyzet). A tűz beteljesedés és pusztulást is hozhat.

Sergio Campailla 2010 októberében, a filozófus halálának századik évfordulóján kiállítást rendezett Goriziában „Carlo Michelstaedter. Far di se stesso fiamma” (önmagából lángot gyújtani) címmel.

³⁰ Édesanyja születésnapján, október 17-én egy vele való vitát követően lett öngyilkos barátjától, a tengerre szállt Rico Mreulétől kölcsönkapott pisztollyal. Szakdolgozata címlapjára egy olajmécsest rajzolt a görög szóval: *apesbēsthen* (kihunytam), a görög szentenciára utalva: „A lámpa kihuny, ha nincs benne olaj, én kihunytam, mert túlsordult bennem a bőség.” Az idézet kapcsán nehéz nem észrevenni Nietzsche romantikáról adott definícióját, amely szerint a túlon túl nagy életerő Arthur Schopenhauer filozófiájában és Richard Wagner zenéjében öltött magára gondolati és művészi formát.

un giorno fiammeggiar liberi e uniti al porto della pace). A III. részben az őket nem elválasztó, hanem egyesítő „édes” halált jelenti, amely úgy fogadja kebelére, mint béke kikötője (*suo seno, come il porto di pace*) azt, aki tudott navigálni a vad vizeken, a sivatag-tengeren (*deserto mare*), s nem kényelemből hagyta el a szárazföldet.

A negyedik részben kétszer felidézett kikötő a biztos asylumot hozza. Törékeny hajója vitorláinak felhúzása veszélyes művelet, hiszen a környezeti feltételek ellenségesek: az éjszaka sötét, a tenger vad, s ő egyedül van, erőtlen (inercia!) (*solo, in fragile nave ho abbandonato il porto della sicurezza inerte*). Ebben a részben (szeptember 15.) határozta meg Michelstaedter a leginkább negatív módon a kikötőt, gondolatilag folytatva és tragikusan lezárva törékeny hajója történetét. Az öböl csúcán kinyílik a szabad, széles és végtelen tenger, áthajózva rajta szerelme, társa várja, aki megkapja a *kikötő* pozitív, biztos és bizalomra méltó jelzőit, a lány: „*porto sicuro e fiducioso*”. Félelme, hogy a sziklák között hánykolódó hajójával harc nélkül kell (egyáltalán nem *édes*) hajótörést szenvednie a gyűlölt kikötő (*porto esecrato*) közelében. Nyomorultként, ki sem érve a nyílt tengerre és megtört álmokkal egyedül hagyja szerelmét. Az *ex-sacrare* szóból eredő *esecrato* jelző etimológiailag ’megfosztani szakrális jellegétől’, ’kivonni a szent birodalmából’ jelentéssel bírt. Közönséges értelemben gyűlöletes, utálatos, undorító. Nem rímhelyzetben áll ugyan, de hangtanilag-tartalmilag kapcsolódik hozzá a *te lasciando* (téged egyedül hagyva) és az összetört (*infranto*) álom utáni szörnyű állapot.

A jó és rossz kikötő közötti különbségtétel a végső, korábbiakat összefoglaló és pontosító említést készíti elő. Az utóbbi az oda vezető tengeri út során nem valódi küzdelem árán elért, hamis, látszat-kikötő. A másik a *szent*, az oda való eljutáshoz harc, *energia* szükséges. Az erő igazi önmaga (és szerelme) birtokbavételéhez szükséges: ne kérj semmit, fájdalmad élvezheted is, ne szokj hozzá, hogy menekülj a halál elől. Nem reménytelenség kell, hanem az élet lényegtelen dolgairól való lemondás, tedd magad sivataggá, ott béke van. Az utolsó nyáron befejezett, többször idézett *Il dialogo della salute*-ban Rico mondta: „az egészség útja a tevékenységen keresztül a tétlenségbe (inercia, argia) visz” (MICHELSTAEDTER 1988, 93). A lemondás győztes tett. A Michelstaedter által³¹ korábban Seniára átnevezett Argia újra visszakapta eredeti, békét és halált is jelentő nevét. Ezzel talán magyarázható a furcsa prófécia: lemondásodból fog felragyogni diadalmas tetted, Argia (név, béke, halál) lesz a kikötőd az energián keresztül.

...dalla tua rinuncia
 rifulgerà il tuo atto vittorioso,
 APΓIA sarà il tuo porto ΔΙ'ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ»

³¹Néhány sorral az idézett sor alatt, a könnyebb megoldást elkerülve: „nem Argiának, hanem Seniának hívtalak”.

Bibliográfia

- BIACCO COTROZZI, Maddalena (2016), *Le famiglie ebraiche delle Contee di Gorizia e Gradisca in età moderna e contemporanea*. (Morpurgo, Luzzatto, Reggio, Michelstaedter, Ascoli, Senigaglia, Prister, Cormons családok.) In DAVIDE–ZORATTINI 2016, 255–272.
- CAMERINO, Giuseppe Antonio (1993), *La persuasione e i simboli. Michelstaedter e Slataper*. Istituto Propaganda Libreria, Milano.
- CAMERINO, Giuseppe Antonio (1998), *L'invenzione poetica in Leopardi. Percorsi e forme*. Liguori, Napoli.
- CAMERINO, Giuseppe Antonio (2019), Michelstaedter „rettorikájáról”. Schopenhauer szerepéről és néhány hivatkozás a „bécsi” nyelvfilozófiára. Ford. Pál József. *Filológiai Közöny* LXV. 2019/1. 24–32.
- CAMPAILLA, Sergio (1973), Postille leopardiane di Michelstaedter, in «Studi e problemi di critica testuale», 7.
- CAMPAILLA, Sergio (2010), *Il segreto di Nadia B. La musa di Michelstaedter tra scandalo e tragedia*. Marsilio, Venezia.
- CAMPAILLA, Sergio (2010), Michelstaedter, cent'anni di solitudine, *Mosaico italiano* 2010 Novembre.
- CARMELLO, Marco (2019), Meggyőződés: a „finis monarchiae” víziója a birodalom határainál. Gondolatok Carlo Michelstaedterről. Ford. Tóth Tihamér. *Filológiai Közöny* LXV. 1. 33–55.
- DAVIDE, Miriam – ZORATTINI, Pietro Ioly (eds.) (2016), *Gli ebrei nella storia del Friuli Venezia Giulia. Una vicenda di lunga durata*. Atti del Convegno internazionale di studi organizzato dal Museo Nazionale dell'Ebraismo italiano e della Shoah, in collaborazione con Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Studi Umanistici e del Patrimonio Culturale dell'Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Studi Umanistici dell'Università degli Studi di Trieste Comunità Ebraica di Trieste, Associazione per lo Studio dell'Ebraismo delle Venezie 12–14 ottobre 2015 Salone d'onore dell'istituto di Cultura “Casa Giorgio Cini”. Ferrara. Fondazione Museo Nazionale dell'Ebraismo italiano e della Shoah. Casa editrice Giuntina, Firenze. <https://core.ac.uk/download/pdf/53360075.pdf>
- HOFMANNSTHAL, Hugo von (1974), *Ein Brief. Lettera di Lord Chandos*, ed. bilingue, Introduzione di Claudio Magris, Traduzione di Marga Vidusso Feriani. Milano, Rizzoli. http://www.marsilioeditori.it/media/rassegna_stampa/mit10b013170675.pdf
- LEOPARDI, Giacomo (1997 I–II.) *Tutte le poesie e tutte le prose I, Zibaldone II*. A cura di Lucio Felici. Newton, Roma.
- LUZZATTO, Samuel David (1890), *Epistolario italiano, francese, latino*, 2 voll., Salmin, Padova.
- MAGRIS, Claudio (1993), *Egy másik tenger*. Ford. Barna Imre. Európa, Budapest.
- MAGRIS, Claudio (1999), Michelstaedter és az „igazi életet” kereső közép-európai nagy generáció, *Tiszatáj* LIII, szeptember, 20–25.
- MASCIA, Valentina (2013), *Bellezza, Armonia, Complessità. Per un'interpretazione di Carlo Michelstaedter*. Università degli Studi, Salerno.

- MICHELETTI, David (2007), *Diadoké. Indagini sulla genealogia ebraica del pensiero di Carlo Michelstaedter*. Università di Siena.
- MICHELSTAEDTER, Carlo (1958), *Opere*. A cura di Gaetano Chiavacci. Sansoni, Firenze.
- MICHELSTAEDTER, Carlo (1983), *Epistolario*. A cura di Sergio Campailla. Opere di Carlo Michelstaedter, 2, 2^a ediz., Adelphi, Milano.
- MICHELSTAEDTER, Carlo (1988), *Dialogo della salute e altri dialoghi*. A cura di Sergio Campailla. Adelphi, Milano.
- MICHELSTAEDTER, Carlo (2010), *La persuasione e la retorica*. Adelphi, Milano.
- MICHELSTAEDTER, Carlo (2011), *La melodia del giovane divino. Pensieri, racconti, critiche*. A cura di Sergio Campailla. Adelphi, Milano.
- MICHELSTAEDTER, Carlo (2011), *Poesie*. A cura di Sergio Campailla. Adelphi, Milano.
- MICHELSTAEDTER, Carlo (2013), *A meggyőzés és a retorika*. Ford. Ördögh Éva. Medicina, Budapest.
- PÁL József (2015), *A valóság nyelv általi elvesztése. Carlo Michelstaedter*, in KELEMEN-TÓTH (szerk.), *Hogy jó s szép tettekben leld gyönyörűséged : a 80 éves Fried István köszöntése*, Tiszatáj Alapítvány, Szeged, 39–51. ,
- PÁL József (2019), „Hazánk és néptörzseink teljes és vonzó modorban”. A Monarchia éthoszáról. *Filológiai Közöny* LXV. évf. 1. 7–22.
- PLATON (1943), *Összes művei I–II*. Magyar Filozófiai Társaság, Budapest.
- TAMASIN, Lorenzo (2009), Carducci, Ascoli e la questione della lingua, *La lingua italiana*, V.
- VAJDA György Mihály (2000), Zsidó írók a Monarchiában, in *Egy irodalmi Közép-Európáért*, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 105–121.